

FARSLAR KİMLƏRDİR VƏ BİZ ONLARI NƏ QƏDƏR TANIYIRIQ ?

Farslar kimdirlər və biz onları nə qədər tanıyırdıq? Fars, pers, pars, iran, persiya adları ilə müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi və tarixi əsərlər bu xalqın, etnosun milli kimliyini üzə çıxarmaya imkan vermir. Fars etnoniminin iran ilə sinonimləşdirilməsi tacik, bəluç, kürd, puşdun kimi farsdilli mədəniyyətləri kölgə altında qoymağdadır. 1934-cü ildən başlayaraq Qacarlar imperiyasının ərazisində pəhləvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə yeni irançılıq siyasəti başlandı. Farsların etnoqenezi və İran ərazisində dominant xalqa çevrilməsi tarixi qaranlıq səhifələrlə doludur. Müxtəlif dövrlərdə, xüsusilə də pəhləvilər dövründə yazılmış çoxcildli tarix kitabları sanki, suallara cavab vermək üçün deyil, həqiqətləri qarışıq hadisələrin arxasında gizlətməyə xidmət edir.

Bugün, İran coğrafiyasında özünü fars olaraq idntifikasiya edən xalqın etnik mənşəyindən başlayaraq keçdiyi tarixi yolu, mədəni təkamülü, qəhrəmanları, mədəniyyəti, musiqisi, mətbəx mədəniyyəti və digər özünü ifadə formalarını, xüsusilə də dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün mədəni varislik zəncirini ortaya çıxarmaq çox çətindir. Odur ki, tarixi mənşəyindən müasir dövrümüzdə deyil, müasir dövrümüzdən mənşəyə doğru araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

Müasir İranın şəhərlərində “mən farsam” deyən şəxslərin axtarışı bir mənalı nəticə vermir. Xüsusilə də Tehran şəhərində “pedarbozorg mən tork bude”(mənim babam türk olub) kimi cavablar axtarışın metodikasını müəyyənləşdirməyi tələb edir. Fars ostanının (əyalətinin) əhalisi də qarışıq etnik tərkibə malikdir. Mən iranlıyam “identifikatoru” SSRİ(Sovet hökuməti) illərində “mən sovet vətəndaşıyam” identifikatorunun eynisidir. Hər bir iranlının daxilində onun fars, kürd, türk, lor, bəluç kimliyi ifadə olunur.

Odur ki, özünü fars olaraq ifadə edən şəxslərin şəcərəsi və buradan ortaya çıxan etno-mədəni mənzərəni müəyyənləşdirmək daha düzgün oladək. Bu baxımdan, Həmədan şəhərində dünyaya gəlmiş və 2003-cü ilin Nobel mükafatı laureatı olan Şirin İbadinin əhvalatı diqqəti cəlb edir. O, Həmədan şəhərinin baş natariusu olan, ticarət hüququ üzrə professor Muhammed Əli İbadinin ailəsində dünyaya gəlib. Nobel mükafatının təqdimatı mərasimində mədəni kimliyini anladaraq deyir: “Mən iranlıyam. Böyük Kuroşun nəslindənəm. 2500 il əvvəl hakimiyyətin zirvəsində “...xalq istəməsəydi, mən, hökmranlıq etməzdim” deyən həmin imperatorun. O, heç kəsi dini və ya inancını dəyişməyə məcbur etməyəcəyinə söz verdi və hər kəs üçün azadlığa zəmanət verdi. Böyük Kuroşun Xartiyası insan hüquqları tarixində öyrənilməsi lazım olan ən mühüm sənədlərdən biridir.”

Bu çıxış tarixi çıxışdır və bizim suallarımıza cavab verəcək ip uclarını müəyyənləşdirir. Şirin İbadi öz əcdadlarının axtarışında Firdosidən daha da irəli gedir. Bilirik ki, Firdosi öz şahnaməsində yalnız Sasanilər dövrünün hökmdarlarını xatırlayır və mədh edir. Rza Pəhləvinin sifarişi ilə yazılmış tarix kitablarından iqtibas edərək Kuroşu dünyanın ən “humanisr” insanı kimi təqdim etmək və bunu dünyanın ən mötəbər kürsülərindən birindən elan etmək mükəmməl informasiya mühəndisliyidir. Firdosi ilə Şirin İbadinin yeganə ortaq cəhəti hər ikisinin müsəlmanlıqdan uzaq olmalarıdır. İslam təəssübi ilə nə Kuroşa nə də Sasanilərə təəssüb etmək mümkün deyil.

Əlbət də ki, İranın Fars əyalətində və Həmədandan cənuba doğru bir sıra regionlarda mən Kuroşun nəslindənəm və ya Daryuşun nəslindənəm deyənlər vardır. Lakin bu qrup insanlar daha çox passifdilər, islamla atəşpərəsliyi sintez etməyə, bütün dinlərin qohum olduğunu iddia edərək “orta

dini model” qurmaq düşüncəsindədirlər. XIX əsrin ortalarında Bəhayiliyin yaradılması da bu məqsəd daşıyırdı. Belə bir yanaşma Sasanilər dövrünə də xarakterikdir. O zaman da İran coğrafiyasında aktiv din yaradıcılığı ilə məşğul olurdular. Erkən xristianlar, mandaçılar, mitraçılar –bir çox dinlər İranın cənub əyalətlərində biri-biri ilə yarışdılar. Lakin belə bir yanaşma ölkədə dominant ola bilməzdi, necəki, olmadı.

Firdosinin yaradıcılığı “300 il sükütdan sonra” sərlövhəsi ilə qiymətləndirildi və onun sujetlərində islam motivlərinin olmaması da heç kimi təəccübləndirmədi.

Son min ildə İran coğrafiyasında fars etnosunun formalaşması ilə əlaqədar göz önündə olan böyük tarixi hadisələr yoxdur. Odur ki, göz önündə olmayan hadisələri axtarmaq lazım gəlir. Məsələn, böyük fars etnosunun olmadığı halda fars dili bir müddət Osmanlı imperatorluğunda, Böyük Moğollar imperiyasında, bir müddət də Qacarlar zamanı hansı səbəblərdən saray dili olaraq qəbul edildi? Məlumdur ki, o zaman da fars dili ümümxalq dili deyil, yalnız saray dili, rəsmi kommunikasiya dili və tədricən formalaşan aristokratiyanın dili olaraq tanınırdı. Nəticədə də, fars dili ümümxalq dilinə çevrilmədi.

Fars dilinin inkişafında üç mərhələ olduğunu iddi edənlər bu mərhələlər arasına əlaqələr barədə əsaslı heç bir fikir irəli sürmürlər. Belə bir tarixi bağın olmasını hətta Pza Pəhləvinin sifarişi ilə yazılmış tarix kitablarında da əsaslandırma bilməmişlər. Lakin islam mədəniyyəti dövründə dərvişlərin böyük bir coğrafiyada farsdilli protest ədəbiyyatının təbliğ etdiyini, xanəqahlarda, dərviş ocaqlarında fars dilinin tədris olunduğunu bilirik. Fars dili rəsmi ərəb-islam aristokratiyasının alternativini olaraq, protest auditoriyasına yönəldilmiş bir alət olaraq qəbul edilirdi. Hər bir dərvişin arxasında “ağ əbalı möbid” dururdu.

Müasir İranda yaşayan farsdilli xalqların öyrənilməsi maraqlı bir mənzərəni qarşıya çıxarır. Hazırda fars dilli xalqları bəzi tədqiqatçılar otuz beş qrupa, bəziləri on qrupa bölür. Lakin bu qruplaşmada dil qrupları ləhcələrlə qarşıdırılır və dil qohumluq dərəcəsini müəyyənləşdirmək olmur. Odur ki, onları əsasən üç qrupa bölməyi daha düzgün hesab edirik.

1. Qarşılıqlı anlaşılan fars dilli xalqlar.
2. Qarşılıqlı çətin anlaşılan fars dilli xalqlar.
3. Qarşılıqlı anlaşılmayan fars dilli xalqlar.

Birinci qrupa İranın rəsmi dövlət dili olan fars dili ilə yanaşı dari(əfqanıstan) və tacik(tacikistan) dillərini daxil etmək olar. Bu xalqların dil fərqləri o qədər azdır ki, biri-birindən uzaq məsafələrdə məskunlaşmalarına baxmayaraq rahatlıqla anlaşırlar.

İkinci qrupa Gilan, Mazəndaran və lorları daxil etmək olar ki, onların dilini çətinliklə də olsa anlamaq olur. Eyni mədəni arealda olmaqlarına baxmayaraq bu dillər arasında ciddi inteqrasiya prosesi baş verməmişdir.

Üçüncü qrupa bəluclar, kürdlər və puştunları daxil etməliyik. Bu xalqlarda eyni mədəni arealda olmaqlarına baxmayaraq dillərin müasir İran farscasına heç bir yaxınlığı hiss olunmur və qarşılıqlı anlaşılır. Burada din faktorunu qeyd edirlər. Bəlucların, pəştün və kürdlərin sünni

olmaqları yaqın ki, bu məsələyə öz təsirini qoymuşdur. Lakin, diqqəti cəlb edən bir cəhət də ondan ibarətdir ki, İran coğrafiyasından kənarında olan dillərlə (dari,tacik) yaxınlıq daha çox hiss edilir baxmayaraq ki, onlar da sunnidirlər.

Tehran-Şiraz-İsfahan üçbucagında formalaşan müasir fars dili digər farsdilli xalqları özlərinə bərabər hesab etmir və əslində kütləvi assimilyasiyada da maraqlı tərəf kimi görsənmir. Son yüz ildə fars dili İranda yeganə tədris dili olmasına baxmayaraq bu farsdilli xalqlarda ciddi inteqrasiya təmaülləri görsənmiş. Əlbəttə ki, regionlarda hələ də davam edən savadsızlıq da öz rolunu oynayır. Yalnız bu xalqların “elitasını” assimilyasiya edərək onlardan idarəetmədə istifadə olunur. Belə bir yanaşma həm tarixi köklərə malikdir, həm də dini inanclardan irəli gəlir. Fars etnik qruplarının sosial quruluşu haqqında E.Blavatskinin tədqiqatlarında maraqlı ümumiləşdirmələr edilir. E.Blavatskiyə görə hind-avropa dil qrupuna daxil olan parsların etnik olaraq sosial strukturu üç təbəqəyə bölünürdü – birinci təbəqəyə -ag əbalı möbidlər, ikinciyə -əskərlər və şəhər sənətkarları, üçüncüyə - kəndlilər və xidmətçilər daxil edilmişdir. Bu təbəqələr arasında aşağıdan yuxarı irarxiq təbəçilik mövcud idi.

Xalqın qəhrəmanları ilə əlaqədar onun mifalogiyasına nəzər salmaq lazımdır. Fars-iran mifalogiyasında “erməni tarixi” elementləri özünü göstərir. Mitraçılıqdan, anahid məbəbindən qalmış rəvayətlər formasını dəyişdirərək bu günə qədər saxlanılıb. Fars mifalogiyası əsasən atəşpərəstlik dövrünün mifik qəhrəmanları və Firdosinin şahnaməsinin sujetlərinə oxşar rəvayətlərdən ibarətdir. Tarixi qəhrəmanların, sərkərdələrin, hökmdarların mədhini edən rəvayətlər yoxdur. Yaradılmış müasir qəhrəmanlardan isə əgər Qasım Süleymani və Razi Musəvinin mənşəyinə baxarıqsa birincisi lürestanlı, ikincisi Semnanda yaşasa da Zəncan türklərindəndir. Bu kimi “qəhrəmanların” da arxasında “ag əbalı möbidlər” dayanır.

Musiqi mədəniyyəti sufi yaradıcılığının təsiri altında formalaşmış. Fars dilli regionlarda müxtəlif yerli interpretasiyalar olsa da fars-hind musiqi ənənələri olaraq qədim və orta əsr sufi dərviş məclislərinin elementlərini qoruyub saxlamışdır.

İran-fars mədəniyyətində ədəbiyyat xüsusi yer tutur. Bu istiqamətdə fars dilinin xüsusiyyətləri konsolidasiya rolu oynamış və xeyli sayda fars olmayan mütəfəkkirlər bu dildə unikal ədəbiyyat nümunələri yaratmışlar. Fars dili dəqiq və elmi fikri ifadə etməkdə qüsurlu olsa da ədəbiyyat, xüsusilə də poeziyada mükəmməl alətlərə malikdir. Ölkədə elmi dil ərəb dili olduğundan fars dili poetik dil olaraq inkişaf etdi və bu dildə elmi biliklərin əldə olunması problemlidir.

İranda bir tərəfdən fars olmayan xalqların farsdilli ədəbiyyatını özünüküləşdirmək, digər tərəfdən fərqli farsdilli xalqların ədəbiyyat nümunələrini iranlaşdırmaq təmaüllü qeyri sağlam mühit yaradır. Dünyanın müasir ədəbiyyat mühitində Rabinqrnat Taqorun ingilis dilində yazmasına baxmayaraq hindistanlı olmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. İran-fars ideoloqlarından fərqli olaraq İngilislər bütün ingilisdilli ədəbiyyat nümunələrini özlərinin ədəbi mirası hesab etmirlər.

Farsların milli əlifbalarının olmaması diqqəti cəlb edir. İslamaqədər farslar atəşpərəstlik dini düşüncələrini aramey əlifbasından istifadə edərək yazırdılar. Möbidlər əlifbadan kriptoyazışmaları

üçün istifadə edir və yazı başarıqlarının geniş yayılmasında maraqlı deyildilər. VII əsr ərəb səyyahları da fars dilinin yazılışında kripto əlamətlərin olduğunu öz əsərlərində qeyd edirlər. İslam mədəniyyəti ilə geniş yayılmaya başlayan ərəb əlifbası yeni dövrün başlangıcını qoydu. Farslar bu əlifba əsasında öz yazılarını formalaşdıraraq ona həvəslə fars əlifbası adı verdilər. Bu əlifba ilə kürdlər, türklər, bəluclar və digər islamı qəbul etmiş xalqlar da milli dildə yazmaga başladılar lakin əlifbanı milli əlifba olaraq adlandırmadılar.

Pza Pəhləvinin XX əsrin 30-cu illərində persiya toponimi əvəzinə iran toponimini dövriyəyə daxil etməsi bu iki toponimi sinonim anlayışlara çevirdi. Yenidən yazılan tarix kitablarında mifoloji persiya qədim iran tarixinə adlandırıldı. Pəhləvilər ənənəvi islama etimad etmədiklərinə görə yeni din formalaşdırmaqda ciddi cəhdlər göstərdilər. Bəhayilər dövlət strukturlarında yüksək vəzifələrə təyin olunur və ölkənin elitesini təşkil edirdilər. İran İslam Respublikası da ənənəvi islam ilə barışmır, hətə dövlət siyasətində ərəb düşmənçiliyini təbliğ etməkdən də çəkinmirdilər. Şiyəlik adı altında yeni hədislər ortaya çıxarır, quran ayələrinin yeni interpretasiyasını edir, yeni marqinal din formalaşdırmağa çalışdılar. Artıq iranda yüksək dərəcəli din xadimləri peyğəmbərlərlə, imamlarla, müxtəlif müqəddəslərlə danışa bilir, onlarla məktublaşır, onların öyüd və məsləhətlərini insanlara çatdırırlar. Bütün bunlar İran-fars mədəniyyəti olaraq qarşımıza çıxır.

Kazimi Pərviz Firidun oğlu

Tatix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent